

УДК 821.111 (411)—312

В. А. Іваненко

Київський національний лінгвістичний університет

**«Скрутне становище» (predicament) шотландського письменника:
націоналізм і шотландська літературна критика ХХ – початку ХХІ століття**

Іваненко В. А. «Скрутне становище» (predicament) шотландського письменника: націоналізм і шотландська літературна критика ХХ – початку ХХІ століття. У статті розглядається модерністський концепт “скрутного становища” шотландського письменника та його переосмислення у сучасній шотландській літературній критиці. Йдеться про перевидання книги Едвіна Мюїра “Скотт і Шотландія: скрутне становище шотландського письменника” у 1982р., яка була вперше опублікована у 1936 р. Не зважаючи на те, що вперше книга Мюїра вийшла на початку ХХ століття, у '80-ті рр. стало очевидно, що проблема “скрутного становища” залишалася достатньо гострою, як для шотландської літератури, так і для шотландського суспільства загалом. У статті розглядаються витоки і проблеми екстраполяції національного питання на шотландську літературу протягом ХХ-початку ХХІ століття.

Ключові слова: скрутне становище, націоналізм, Шотландія, есенціалізм.

Іваненко В. А. “Затруднительное положение” (predicament) шотландского писателя: национализм и шотландская литературная критика ХХ – начала ХХІ столетия. В статье рассматривается модернистский концепт “затруднительного положения” шотландского писателя и его переосмысление в современной шотландской литературной критике. Речь идет о переиздании книги Эдвина Мюира “Скотт и Шотландия: затруднительное положение шотландского писателя” в 1982г., которая впервые была опубликована в 1936г. Не смотря на то, что книга Мюира впервые увидела свет в начале ХХ ст., в 80-е годы стало очевидно, что проблема “затруднительного положения” осталась достаточно острой, как для шотландской литературы, так и для шотландского общества в целом. В статье изучаются истоки и проблемы экстраполяции национального вопроса на шотландскую литературу на протяжении ХХ – ХХІ столетия.

Ключевые слова: затруднительное положение, национализм, Шотландия, эссенциализм.

Ivanenko V. A. Predicament of the Scottish Writer: Nationalism and Scottish Literary Criticism in the XX – XXI century. The paper dwells on the notion of “a predicament” of Scottish writer and its reinterpretations in contemporary Scottish criticism. The re-appearance of the notion and its further discussion is connected to the reprint of Edwin Muir’s *Scott and Scotland: The Predicament of the Scottish Writer* in 1982 for it remained unpublished since 1936. Though Muir’s book was first published at the beginning of the XX century, it became clear that the problem of “a predicament” was still acute in the '80s not only for Scottish literature and criticism, but also for entire Scottish society. The paper highlights the origins and controversies of essentialist nationalistic extrapolations from politics to literature throughout the XX – the beginning of the XXI century.

Key words: predicament, nationalism, Scotland, essentialism.

У 1982 р. видавництво Polygon Books перевидає книгу Едвіна Мюїра “Скотт і Шотландія: скрутне становище шотландського письменника” (*Scott and Scotland: The Predicament of the Scottish Writer, 1936*), яка вперше побачила світ у 1936 р [12]. З метою реклами перевидання на широкий загал було організовано дискусію з приводу розуміння цього “становища” в діахронічному розрізі, до обговорення залучили багато відомих шотландських письменників. За результатами обговорення у 1983 р. вийшов окремих номер журналу “*Chapman*”, що підтверджувало актуальність та нагальність такого роду дискусії не тільки для літературної критики, але і для суспільства загалом. Не зважаючи на те, що книга Мюїра вийшла на початку ХХ століття, у '80-ті рр. стало зрозуміло, що проблема “скрутного становища” шотландського письменника залишається достатньо гострою. Проте, і на початку ХХІ століття як шотландські письменники, так і літературні критики неодноразово повертаються до неї.

Мюїр у “Скотт і Шотландія” стверджує, що шотландська література дійшла до піку своєї кризи,

однією з іманентних особливостей якої є культурна нездатність до самовираження єдиною автономною мовою [12:8]. Також він наполягає, що, шотландський літературний Ренесанс '20х-30х рр. ХХ ст. жодною мірою не є відродженням, оскільки шотландські письменники обмежені рамками своєї історії, і, відповідно, потерпають від неможливості користуватися своєю “справжньою” мовою (гельською). Внаслідок цього шотландські письменники мають обмежені можливості: вони редуковані до створення певних “меншшартованих” версій мови, таких, як синтетична скотс Гю МакДаярміда. Отже, на думку Мюїра, “скрутне становище” шотландського письменника характеризується безнадійністю репрезентації в країні, яка не має власних засобів поетичного вираження. Критик має достатньо песимістичний погляд на майбутнє шотландської літератури, відчуваючи що вона й надалі буде все більше зливатися з англійською “Традицією”. Так, сутністю “скрутного становища” шотландського письменника стає проблема виживання в неадекватних політичних й історичних умовах (“false position”) [12:36]. Мюїр пише про бажання і водночас неспроможність повернення до більш холистичних форм націоналізму, який ніби-то мав

би зміцнити національну ідентичність, а, відповідно, і “врятувати” національну літературу країни, де люди “говорять мовою скотс, а думають англійською” [12:16]. Критик переконаний, англійська мова не здатна забезпечити адекватні засоби вираження для шотландця, проте, здається, вибратися з цього “скрутного становища” неможливо. Отже, стверджує Мюїр, допоки Шотландія не знайде свою власну мову, вона постійно буде прив’язана до англійської Традиції, а шотландські письменники завжди будуть знаходитись у нездоланному “скрутному становищі” [12:173].

Пошук “органічної” національної єдності та її репрезентації у літературі (яким би він не здавався дивним у XXI ст.) був достатньо розповсюдженою літературно-критичною практикою першої половини XX століття, яку розробив і впровадив у широкий вжиток Т. С. Еліот, зокрема в таких роботах, як “Традиція та індивідуальний талант” (*Tradition and the Individual Talent, 1919*), “Функції критики” (*The Function of Criticism, 1923*) [5]. Пізніше такого роду риторика стає домінантною критичною стратегією епохи модернізму. Її можна побачити і в роботах Ф. Р. Лівіса (*The Great Tradition, 1948*), і Д. Спеірза (*The Scots Literary Tradition, 1940*) [9; 14].

Мюїрівські концепції шотландськості (Scottishness) та “скрутного становища” неодноразово дивували багатьох критиків, а його теорію часто звинувачували в певній хибності передумов. Так, наприклад, Елеанор Белл у своєму дослідженні “Шотландія під питанням” (*Questioning Scotland, 2004*) стверджує, що ключовою хибною передумовою теорії Мюїра є ігнорування того факту, що Шотландія ніколи за всю свою історію не була монолінгвальною країною, а, відповідно, і не може сприйматися як якась гомогенна сутність чи “органічна єдність” [2:16]. Відтак, поняття “скрутного становища”, розроблене Мюїром в контексті домінантної моделі еліотівської критичної риторики “органічної цілісності”, базується на апріорі помилкових передумовах.

Суперечливі погляди щодо “скрутного становища” шотландського письменника мав і найбільш видатний шотландський модерніст, провідник шотландського Ренесансу 20х-30х рр. XX ст., поет, критик, політичний діяч Гью МакДаярмід. Не зважаючи на те, що уявлення МакДаярміда про “скрутне становище” також стосуються проблеми мови, вони значно різняться від поглядів Мюїра. Об’єднує обидвох критиків лише потреба у репрезентації Шотландії як органічної спільноти, необхідність есенціалістських уявлень про Шотландію, що має допомогти вийти з політичного і культурного “скрутного становища”. МакДаярмід був переконаний, що загальнонаціональне культурне використання синтетичної мови скотс є єдиним шляхом до культурного і політичного об’єднання нації, яка

очевидно потребує радикальних змін. Він, як і Мюїр, стверджував, що шотландський письменник потрапив у біду, і що наразі вона чи він перебуває у “скрутному становищі” в результаті соціальних та літературних історичних обставин, які змушують шотландського письменника бути “містечковим писакою національних рис” [10:74]. МакДаярмід вважав, що більшість сучасних йому шотландських письменників занадто заглиблені у сентименталізм “школи kailyard” та знаходяться під впливом романтичних і міфологічних образів Шотландії, сконструйованих Бернзом. Критик створює слоган “Попередники, а не Традиція!” аби відкинути сентиментальні та міфологічні репрезентації, що призвели до глибокої інсулярної провінційності шотландської літератури XIX ст., і окреслити потребу в літературному Ренесансі в рамках загального прагнення оновлення Шотландії [10]. Однак, що викликає критику в поглядах МакДаярміда в контексті XXI ст. – це витворення міфу про національний есенціалізм, замішаний на заклинах до тотальної монолінгвальності (спочатку йшлося про лалланс, потім – про гельську). Здається, що МакДаярмід просто ігнорує той факт, що будь-яка мова сама по собі є безкінечним діалектичним діахронічним процесом, і, відповідно, шотландськість апріорі не може зводитися чи до лалланс, чи до англійської, чи до гельської, бо жодна з них не здатна забезпечити тієї есенціальної національної єдності, якої так прагне літературознавець.

Однак важливо, що МакДаярмід і Мюїр на початку XX століття вперше розпочинають протистояння трьохсотлітній тенденції сентименталізації шотландської літератури, яка створювала міфологічне підґрунтя для ескапізму. На думку обидвох критиків, літературні репрезентації шотландського контексту від часу підписання Акту про Унію 1707 р. активно культивували ностальгічні концепції національного минулого, які перетворювали шотландську літературу у другорядну, ретроспективну, містечкову, периферійну: це була своєрідна форма імперського контролю над Північною Територією засобами наративу.

Отже, з одного боку, модерністські теорії Мюїра і МакДаярміда щодо “скрутного становища” шотландського письменника є важливими, оскільки вперше кидають виклик стереотипним уявленням про національну літературу, як про містечкову, провінційну і сентиментальну та стимулюють рух до міжнародного літературного процесу. З іншого боку, ці теорії достатньо авторитарно встановлюють певні мовні, репрезентаційні, інтерпретативні, критичні рамки, в які заганяється шотландський письменник і критик, формують есенціалістські, неінклюзивні інтерпретації як самої шотландськості, так і її культурних репрезентацій зокрема.

У другій половині XX ст. віхою у шотландському літературознавстві й відправним

пунктом дискусії щодо “становища” національної літератури загалом і шотландського письменника зокрема стає вже згадуваний спеціальний випуск журналу “*Chapman*” 1983р. Його вихід був приурочений не тільки до перевидання роботи Мюїра, але і пов’язаний з дійсно “скрутним становищем” Шотландії з огляду на культурний і політичний контекст. ’80-ті у Шотландії – це час відчаю, застою, безперспективності (в результаті провалу референдуму щодо самоврядування 1979р., і приходу до влади Тетчер та її уряду консерваторів). Не зважаючи на те, що номер “*Chapman*” вийшов відносно нещодавно, Елеанор Белл стверджує, що на початок XXI ст. більшість дописів у ньому виглядають достатньо “архаїчно” [2:28]. В той час, як МакДаярмід боровся з обмеженою містечковістю, багато дописувачів номера, здається, намагаються відродити її у нових формах. Це відчуття анахронізму виникає саме через контраст з постмодерними теоріями і уявленнями про національне та його репрезентації. На думку Белл, постмодерне “скрутне становище” як шотландського письменника, так і шотландського літературного критика пов’язані з парадоксальною ситуацією, коли, з одного боку, існує об’єктивна потреба культурних націоналістів у розгляді культури і нації як певної “когерентної сутності”, а з іншого боку, така “когерентна” сутнісність ставиться під сумнів. Отже, постмодерне “скрутне становище” шотландського письменника характеризується імперативами уникнення національного есенціалізму в той час, як він активно форсується критикою. Саме уникання і розвінчання есенціалістських теорій національного має стати домінуючою рисою шотландської літератури і критики у XXI ст. наполягає Белл [2:29]. На підтвердження своєї критичної позиції вона цитує роботи «Нація і нарація» (*Nation and Narration, 1990*) Гомі Бгабга та «Уявлені спільноти» (*Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, 1983*) Бенедикта Андерсона (Бгабга, Андерсон) [3;1]. Дослідниця зазначає, що навіть наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. шотландські літературознавці, критики, культурні діячі потрапляють у пастку есенціалізму і продовжують створювати фіксовані, стереотипні, неінклюзивні уявлення про природу та особливості національної літератури в Шотландії. Саме риторика такого національного есенціалізму дописувачів історичного чепменівського випуску створює вже згадане вище відчуття анахронізму: “уявлені спільноти” підміняються прагненням асимілювати вибірково прояви культури у цілісну закриту систему. Форми національного есенціалізму в літературній критиці і культурі ’80-х, часто прив’язують саме до політичних занепадницьких настроїв у Шотландії цього періоду. У своєму дослідженні “Розділене королівство” (*The Divided Kingdom, 1988*) Джон Озмонд стверджує, що криза ’80-х після

референдуму 1979р. сприяла подальшим нав’язливим взаємовпливам культури і політики в контексті національного питання: “What the referendum provoked as well was a crisis for Scottish culture. It is one thing to recognize the regressive and deformed characteristics of Tartanry and the Kailyard; it is quite another to find more authentic and representative images [13:34].

У передмові до номеру “*Chapman*” Джой Гендрі пише, що “становище Шотландії, Держава Шотландія – це турбота внутрішня, інтровертна” [8:2], і водночас зазначає, що така турбота не є “здоровою”, як і будь-які інші форми нав’язливої національної саморефлексії, проте, вона не бачить інших шляхів подолання “скрутного становища” шотландського письменника у ХХ ст. [8]. В унісон з Гендрі звучать голоси й кількох інших критиків, які сумніваються у можливості подолання національної інтровертної саморефлексії, і водночас намагаються реконструювати есенціалістські уявлення про “природу” шотландськості. Відтак, розростається проблема помилкового ототожнення культурних стереотипів з політичним дискурсом, коли культурні націоналістичні погляди розглядаються як джерело і чинник політичних змін. Так, наприклад, Алан Болд у своєму дописі з багатозначно-іронічною назвою “Відкритий лист щодо замкненого менталітету” (*An Open Letter on the Closed Mind, 1983*) озвучує свої погляди щодо “природи типового шотландця” ’80-х [4]. Складається враження, що погляди Болда мають на меті загнати шотландського письменника в жорсткі національні рамки з метою сприяти позитивним політичним змінам. Уявлення критика прямо таки дивують своєю неймовірною архаїчністю: йдеться не тільки про те, що болдівський типовий шотландський письменник чомусь виключно є особою чоловічої статі, але і знаходиться “він” безперервно у нездоланному “скрутному становищі”: “The Scot – the typical Scot, the average Scottish writer – is marvelous at making all about him miserable. That is one of his grimmest duties, one taken very socially indeed. He does not really believe that literature can alter the individual and yet that is the great quality of all art. Scottish writers qua typical Scots (and obviously I’m speaking for, and on behalf of, men here) are people who embody a destructive attitude to concepts like individuality and artistic integrity. Suspicious of everything they become failures but even these failures have flashes of the sensitive soul trying to get out” [4:41]. Претензія Болда говорити від імені усіх шотландських чоловіків може здаватися зухвалою, проте, спирається він на урбаністичні маскулінні образи романів ’80-х таких письменників, як Джеймс Келман, Вільям МакІлвані або Джеф Торрінгтон. Але проблема не в тому, що Болд спирається на ці образи, а в тому, що він не ставить їх стереотипність під питання. Зображення шотландця у ключі меншовартості є

домінантною тематикою шотландського роману '50х-80х рр., проте, це не означає, що цей стереотип не має бути розвінчаним. Навпаки, видається, що "правдивість" та "істинність" стереотипу меншовартості конструюється саме завдяки нав'язливій частотності його використання. В результаті, рекурентність образу меншовартісного шотландця перестає бути полем для рефлексії і починає сприйматися в есенціальному ключі. Недовіра до такого роду есенціальних культурних стереотипів також стає принциповою особливістю постмодерного "скрутного становища" шотландського літературного процесу кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Отже, "скрутне становище" шотландського письменника у '80-ті рр. в літературній критиці часто асоціюється з саморефлексією та інтроспекцією, які, можливо, і визнавалися небажаними та занадто редукуючими, проте, поставали як невід'ємний індикатор політичної ситуації часу. Не зважаючи на те, що відчуття політичного апокаліпсису багато в чому сприяло у подальшому деволуційним процесам, і його не варто недооцінювати, проте, в цілому, на рубежі ХХ – ХХІ ст. воно вичерпало себе і перестало бути адекватною репрезентацією шотландськості. Гевін Воллас у своїй статті "Голоси у пустих будинках: роман понівеченої ідентичності" (*Voices in Empty Houses: The Novel of Damaged Identity, 1989*) пише, що саме політична і національна незадоволеність не просто живить шотландський роман, але й видається об'єктом його пристрасті у '80-ті. Воллас прив'язує незадоволеність до голосу шотландського романіста: "To find the cracked and strangled Scottish voice and lend it healing speech will take the Scottish novelist on a journey through a mental landscape disfigured by all the 'horrors' of self-inflicted silences. But no matter where it is finally heard, the sound of that new-found voice will always be recognized as unmistakably ours" [15]. Воллас фактично намагається представити травму невдалого референдуму як домінуючу рису шотландського менталітету. Міра, до якої цей "нововіднайдений голос" є "безсумнівно нашим" у Волласа не ставиться під питання, так само, як і те, ким є ці "ми". Очевидно, що самозамовчування, про яке пише Воллас, подекуди існувало у фікціональних репрезентаціях шотландської культури, проте, звичайно, воно не може бути ні есенціальним ні тоталізуючим, ні таким, що має право говорити від якихось абстрактних і трансцендентних "ми". Дуже сумнівно звучить позиція, що шотландські письменники пишуть виключно для і про шотландців, які згодом (?) зможуть "зрозуміти" і "заповнити порожнечу" цього замозамовчування. Так, наприклад, відома шотландська письменниця другої половини ХХ ст. Дженіс Гелловей розкритикувала бажання літературних критиків зводити все розмаїття шотландської літератури до есенціалістських націоналістичних узагальнень: "Who...lumps

London writers together because they live in London? But isn't there a tendency among Scottish critics to do this with her and her West of Scotland contemporaries? Laziness. We have... a lazy critical tradition in this country. These are very limited perceptions, perceptions, which avoid having to read and critically appraise writers for what they have to say as individuals" [6].

Водночас і один з найбільш культових шотландських письменників сучасності Аласдер Грей закликає уникати обесивних націоналістичних потрактувань шотландської літератури. У своїй статті "Скромна пропозиція оминати "скрутне становище"" (*A Modest Proposal for By-passing a Predicament, 1983*), яка також увійшла до вже неодноразово згаданого номеру "*Chapman*", Грей стверджує, що форми одержимості національним та постійна інтроверсія обмежують творчий потенціал шотландських письменників [7]. Грей також заперечує написання текстів виключно для шотландської публіки і пропонує дійсно "by-pass" (оминати) будь-які редукуючі поняття національного й історичного. Письменник стверджує, що будь-які форми національної одержимості не є здоровими, і з'являються тоді, коли певні країни такі, як Шотландія, не мають можливості самоврядування, а відтак, вдаються до безкінечної саморефлексії у своєму відчайдушному бажанні самовираження. На думку Грея, у Шотландії є багато талановитих письменників, але їх постійно примушують концентруватися на питаннях національної ідентичності більше, ніж на проблемах глобального порядку. Письменник наполягає на тому, що, зрештою, така інтровертність веде до нарцисизму й обмеженої вузьколобості, а стереотипи, створені й нав'язані в контексті національної інтровертності та саморефлексії, досягають протилежної мети: увічнюють почуття меншовартості шотландця і Шотландії: "It is very queer that a small nation which has bred so many strongly local writers of worldwide scope still bickers and agonises over the phoney old *local versus international* doublebind. Why? The fact that Scotland is governed from outside itself, governed against the advice of the three Parliamentary Commissions and against the wishes of most Scots who voted on the matter, cannot be used to explain our lack of talent because that lack is no longer evident" [7]. Як не дивно, позиція Грея була ледь не єдиною конструктивною позицією розуміння "скрутного становища" шотландського письменника у '80-ті: її відкритість загубилася серед домінуючого пошуку критиками трансцендентної національної сутності в літературі і суспільстві.

Однак, цілком очевидно, що наслідки тетчеризму та політичного апокаліпсису '80-х, і, як говорить Ліам МакІлвані, "виписування шотландськими письменниками Шотландії з відчаю" [11] уже в середині '90-х призведуть не тільки до "сучасного літературного Ренесансу" в Шотландії, але і до політичної Деволуції (офіційне

відновлення Шотландського Парламенту у 1999). Шотландська література '80-х в більшості писалася *про* Шотландію, в той час як література '90-х і найсучасніша література пишеться з Шотландії. Здається, що відбувся певний ідеологічний зсув, що позначився відходом від інтровертності національної літератури. Якщо “скрутне становище” шотландського письменника '80-х характеризувалося необхідністю інкорпорувати Шотландію та політичні рефлексії щодо неї у свої тексти, то вже в '90-ті рр. і далі критика “дозволяє” письменникам відійти від цих установок. Звичайно, для багатьох з письменників (А. Л. Кеннеді, Алі Сміт, Джеймс Робертсон та ін.), особливо для тих, хто активно працює останні два десятиліття, це стало довгоочікуваним і бажаним способом “офіційно” вирватися за межі встановлених критиками рамок “дому”.

Цей ідеологічний критичний зсув, звичайно, пов'язаний з процесами глобалізації та постмодерними теоріями (зокрема теоріями нації), що розповсюджуються у '90-ті рр ХХ ст. В часи глобалізації місцеві есенціальні уявлення про націю втрачають свою значимість і сприймаються все більш іронічно. Сучасну Шотландію навряд можна розглядати як інсулярну “цілісну сутність” – навіть якщо місцеві культурні націоналісти й намагаються зображувати її такою – оскільки мультинаціональні корпорації, трансатлантичні культурні союзи, англосаксонські світові контексти (культурні зокрема) уже реструктуризували мислення про “національне”. Так само, як письменники модерністського Ренесансу намагалися замінити сентиментальні міфи та романтичний націоналізм Бернза на сучасне для них політичне читання власних текстів, шотландські студії кінця ХХ – початку ХХІ ст. мають переосмислити, поставити під сумнів власні установки та передумови критичних стратегій

(особливо щодо трансцендентності та есенціальності Шотландії і шотландськості). На початку ХХ ст. Гью МакДаярмід в національному масштабі намагався нав'язати синтетичну скотс, щоб знайти тотальну форму вираження для шотландської літератури та інтегрувати її в міжнародний літературний контекст; на початку ХХІ ст. сама Шотландія сприймається як синтетичний конструкт, як безкінечний динамічний процес, що характеризується одночасним співіснуванням, перехрещенням і взаємовпливом різних культурних факторів.

Шотландські критики ХХ – початку ХХІ ст. часто намагалися окреслити і зафіксувати “типовий шотландський характер”, не зважаючи на те, що, це завжди призводило до створення ряду абсурдних парадигм. Саме оце парадоксальне прагнення будь-що утверджувати есенціальні уявлення про шотландськість, водночас усвідомлюючи їх штучність – одна з найбільших проблем сучасної шотландської літературної критики. Це нав'язливе націоналістичне прагнення неначе привид переслідує сучасного шотландського письменника, ставлячи його в “скрутне становище”, якого він/вона намагається будь-що уникнути.

Загалом, екстраполяція культурного на політичне і навпаки – це глобальна проблема шотландського літературного дискурсу ХХ – початку ХХІ ст., яка постає в маніпуляції паралелями між літературною творчістю і соціально-політичними змінами: література і політика ніби-то зливаються у “культурному” чи “духовному” феномені “національної ідентичності”. Свідома есенціалізація та трансцендентна інтерпретація цієї “ідентичності”, зрештою, продовжує наповнювати невичерпне джерело “скрутного становища” як шотландського письменника, так і шотландського літературного критика протягом останніх ста років.

Література

1. Anderson Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* / B. Anderson. – London: Verso, 1983. – 265 p.
2. Bell Eleanor. *Questioning Scotland* / E. Bell. – New York: Palgrave Macmillan, 2004. – 192 p.
3. Bhabha Homi K. *Nation and Narration* / H. Bhabha. – London: Routledge, 1990. – 345 p.
4. Bold Alan. *An Open Letter on the Closed Mind* / A. Bold // Chapman. No. 35-6. – Edinburgh: Chapman Publishing, 1982. – 120 p.
5. Eliot T.S. *Selected Essays* / T.S. Eliot. – London: Faber & Faber, 1999. – 536 p.
6. Galloway Janice. *Different Oracles: Me and Alasdair Gray* / J. Galloway // *The Review of Contemporary Fiction*. Vol. XV, No. 2 – London: Dalkey Archive Press, 1995. – P. 193–196.
7. Gray Alasdair. *A Modest Proposal for By-Passing a Predicament* / A. Gray // Chapman. No. 35-6. – Edinburgh: Chapman Publishing, 1982. – 120 p.
8. Hendry Joy. *Editorial* / J. Hendry // Chapman. No. 35-6. – Edinburgh: Chapman Publishing, 1982. – 120 p.
9. Leavis F.R. *The Great Tradition* / F.R. Leavis. – New York: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015. – 278 p.
10. MacDiarmid Hugh. *Selected Essays* / H. MacDiarmid. – London: Penguin, 1994. – 376 p.
11. McIlvanney Liam. *The Politics of Narrative in the Post-War Scottish Novel* / L. McIlvanney // (ed.) Zachary Leader, *On Modern British Fiction*. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 181–201.
12. Muir Edwin. *Scott and Scotland: The Predicament of the Scottish Writer* / E. Muir. – Edinburgh: Polygon, 1982. – 114 p.
13. Osmond John. *The Divided Kingdom* / J. Osmond. – London: Constable, 1988. – 256 p.
14. Speirs John. *The Scots' Literary Tradition* / J. Speirs. – New York: Newman Press, 2007. – 200 p.
15. Wallace Gavin. *Voices in Empty Houses: The Novel of Damaged Identity* / G. Wallace // *The Scottish Novel since the Seventies* (eds. Wallace and Stevenson). – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1993. – P. 217–231.